ՀՏԴ 726.5.04(479.25)

Doi:10.54503/0135-0536-2023.3-246

ԽԱՐԲԵՐԴԻ «ՎԻՇԱՊԱՅԻՆ ՔԱՐԸ» ԵՎ ԴՐԱ ՄՇԱԿՈՒԹԱԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏԸ*

ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ, ՍԱԱԿ ՏԱՐՈՆՑԻ, ՏՈՐՔ ԴԱԼԱԼՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հայկական լեռնաշխարհ, Ծոփք, Խարբերդ, վիշապ, քարացման առասպելություն:

Նախաբան

Մշակութաբանական ուսումնասիրությունները վաղուց ի վեր ցույց են տվել, որ որոշակի տարածաշրջանի բնորոշ ավանդական պատկերացումները՝ կապված դրա աշխարհագրական տեղանքի (ռելիեֆ), բնական պաշարների, բուսական և կենդանական աշխարհների հետ, բավական կայուն են ու հարատևում են անգամ տվյալ տարածաշրջանի կրոնական, լեզվական և էթնիկ պատկերների փոփոխության պարագայում: Սա խոսում է հօգուտ այն մոտեցման, որ անդրազգային՝ տեղական պատմությունները (նարատիվներ) հաճախ ունենում են խոր արմատներ և չեն ենթարկվում նոր լեզվական կամ աշխարհայացքային արմատական ազդեցությունների, այլ պարզապես «կոմետիկ» ձևափոխություններ են կրում՝ «հարմարվելով» նոր պայմաններին: Տվյալ դեպքում ուսումնասիրել ենք բնական մի ժայռաբեկոր, որի շուրջ հյուսված առասպելական պատկերացումները լավագույնս երևան են հանում պատմամշակութային տարբեր շերտերի այս ժառանգականությունն ու հարատևությունը: Նշված ժայռաբեկորը կամ ապարային գոյացությունը գտնվում է Արածանի (Արևելյան Եփրատ) գետի ստորին հոսանքի ձախ կողմում՝ ժամանակակից Թուրքիայի Էլազըղ (պատմական Մեզիրե) քաղաքի Հարփութ արվարձանում, որը պատմական Խարբերդ քաղաքն է՝ երբեմնի Մեծ Հայքի Ծոփք նահանգում: Նորահայտ այս հուշարձանն ու դրան առնչվող զրույցներն առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ՝ հայկական մշակութային ժառանգության համատեքստում:

Տեղադրությունն ու ավանդազրույցները

Հարփութից Էլազըղ տանող ճանապարհին՝ Խարբերդի պատմական թաղամասից 2 կմ դեպի արևելք, Գյոլու կոչվող խաղողի այգիների ճանապարհի եզրին, աղբյուրներով հարուստ տեղանքում հայտնի է բնական հսկա մի ժայ-

---

* Ներկայացվել է 15. VIII. 2023 թ., գրախոսվել է 07. IX. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2023 թ.: Հոդվածը գրվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21AG-6A080 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում: Շնորհակալություն ենք հայտնում արևելագետ, պ. գ. դ. Երվանդ Գրեկյանին և ազգագրագետ Ռաֆիկ Գաբրիելյանին՝ օգտակար գրականություն տրամադրելու համար:

ռաբեկոր՝ գլխամասն ու միջնամասն օղում վեր ցցված, ասես նայում է Խարբերդին (նկ. 1–4): Կիսով չափ հողում թաղված ժայռը հիշեցնում է ձուկ կամ օձ, որոնց կողմնային երկու փոքր ելուստները կարծես նրանց ճագերը լինեն: Տեղացի տարեցներն այս ժայռն անվանում են թուրքերեն “ejderha taşı”՝ *«վիշապային քար»:*

Նկ. 1–4. Խարբերդի «վիշապային քարը». ցուցանակները և պահպանական գոտին:

2018 թ. Էլազըղի քաղաքապետարանը, հանրահռչակման նպատակով, հողից մաքրել և պահպանական գոտի է դարձրել հրային ապար / լավային հոսք ներկայացնող ժայռը՝ իր 520 մ² մակերես գրավող միջավայրով: Տեղադրվել են ցուցանակներ (նկ. 1–2), որոնցում քաղաքապետարանը նշում է՝ համալիրն արտացոլում է Խարբերդի բանավոր մշակութային հարուստ ժառանգությունը: Մի շարք հայտնի լրատվամիջոցներ (“Hürriyet”, “Milliyet”, “Anadolu Ajansı”, “Habertürk”, “Kulturportal.gov.tr” *և այլն) անդրադարձ են*

Պատմաբանասիրական հանդես • Историко-филологический журнал • Historical and Philological Journal • 2023 № 3

կատարել այս բնական համալիրին՝ չեշտելով զբոսաշրջության զարգացման համար դրա կարևորությունը[1]: «Վիշապային քարն» արտացոլվել է նաև գիտական[2] և գեղարվեստական գրականության մեջ. դրա մոտիվներով մանկական գեղարվեստական գիրք է գրվել[3]:

Նոր ժամանակներում տեղացիները նշված բնական հուշարձանի մասին պատմել են երկու ավանդազրույց, որոնց բովանդակությունը հայտնի է թուրքական պաշտոնական և տեղական մամուլից (“Milliyet”, “Habertürk”, “Harput. web.tr”), *սակայն դրանց սկզբնաղբյուրը (գրանցման վայր ու ժամանակ, բանասաց և բանահավաք), ցավոք, չեն հիշատակվում: Առաջին ավանդազրույցի համաձայն՝ շատ ժամանակներ առաջ այն եղել է դիվային վիշապ: Իր ձագերի հետ նա հաճախ այցելել է Խարբերդ՝ խժռելով /կուլ տալով մարդկանց: Սարսափած բնակիչները դիմում են իմաստուն ու մաքրասիրտ Ցեթհի Ահմեթ Բաբային և աղաչում, որպեսզի նա, Աստծուն ուղղված աղոթքների միջոցով, իրենց փրկի վիշապից: Ցեթհի Ահմեթ Բաբան օրեր շարունակ, ձեռքերը դեմքին հպելով, աղոթում է՝ ասելով. «Ով Տեր, քարկոծի՛ր այս վիշապին, որպեսզի մարդիկ կարողանան ապրել»: Աստված ընդունում է սուրբ մարդու աղոթքը և վիշապին ու իր ձագերին քարացնում է Խարբերդի մոտ: Ժողովուրդը հավատում է, որ քիչ հեռու գտնվող և մատուռի վերածված սրբի գերեզմանը հրաշքներ է գործում մինչ օրս[4]:*

Երկրորդ ավանդազրույցի համաձայն՝ հղի մի կին գնում է աղբյուր՝ ջրի, և հանկարծ հանդիպում է վիշապին: Վերջինիս տեսնելով՝ կինն ասում է. «Աստվա՛ծ, վերցրու իմ արյունը կամ քարացրու վիշապին», որից հետո վիշապը քարանում է[5]:

«Վիշապային քարի» մշակութաբանական համատեքստը

Հանձին Խարբերդի «վիշապային քարի»՝ գործ ունենք բնական ժայռաբեկորի՝ լավային գոյացության հետ, որի հատվածները նման են ձկան կամ օձի, կողային և վերին մասերում կարող են մասամբ մշակված լինել, ունենալ փորվածքներ / առվակներ, սակայն, ընդհանուր առմամբ, խոսքը բնական քարի մասին է[6]: Այս իմաստով՝ քննարկվող օբյեկտն առավելապես բնական հուշար-

---

[1] *Համացանցային աղբյուր 1–11:*

[2] Kardaş. 2019, 205.

[3] Kabaklı. 2022.

[4] *Համացանցային աղբյուր 1, 5, 8, 9:*

[5] *Համացանցային աղբյուր 11: Սրան բովանդակությամբ մոտ է մեկ այլ ավանդազրույց, ըստ որի Խարբերդում մի վիշապ է ապրել, որն ամեն տարի Խարբերդից մի աղջկա է տարել՝ մարդկանց ջուր տալու փոխարեն: Երբ հերթը հասնում է Խարբերդի իշխանի երիտասարդ աղջկան, վերջինս, չցանկանալով զոհաբերվել վիշապին, աղոթում է Աստծուն. «Աստվա՛ծ իմ, քարացրու վիշապին՝ նրան ինձանով կերակրելու փոխարեն»: Աստված ընդունում է աղջկա աղոթքը և վիշապին վերածում քարերի սև կույտի: Այսօր Խարբերդի Բուզլուկ քարանձավ գնացողները կարող են տեսնել քարացած վիշապին (տե՛ս* Kardaş. 2019, 208*):*

[6] *Որոշ հեղինակներ բնական վիշապանման քարերը խառնում են «վիշապաքար» կոչվող մեգալիթյան կոթողների հետ (տե՛ս Գանձակեցի. 1982, 61-րդ ծանոթ., Եգանյան. 2011, 34–39): Իրականում, որպես հուշարձաններ, դրանք*

ձան է, որը նմանեցվելով առասպելական ամորֆ կամ պոլիմորֆ կենդանու՝ համապատասխանաբար նույնականացվել է բանավոր ավանդության և օնոմատիկոնի մեջ: Նման բնական հուշարձանի ուղղակի զուգահեռներն են՝ ներկայիս ՀՀ տարածքում գտնվող Արդվի (Լոռու մարզ)[7] և Մեծ Սեպասար (Շիրակի մարզ)[8] գյուղերի «վիշապաձև» ժայռերը, որոնց մասին ևս նմանատիպ ավանդազրույցներ են պատմվում: Սակայն, ի տարբերություն վերջինների, որոնք ժայռային գոյացություններ են ապառաժի ուղղահայաց մակերեսին, Խարբերդի օրինակը հորիզոնական մակերեսի վրա է:

Եթե փորձենք վերլուծել հիշյալ ավանդազրույցներում արտահայտված «քար – վիշապ – խժռում / գոհաբերում – միջնորդող սուրբ – քարացում – աղբյուր / ջուր – աղջիկ / հարս / հղի կին – սրբի հրաշք պարգևող գերեզման /քարանձավ» իմաստաբանական բույլը, ապա ակնհայտ է՝ գործ ունենք քարացման առասպելության հետ, որը քաջ հայտնի է հայ բանահյուսության մեջ: Մասնավորապես, հայոց ավանդազրույցներում վիշապներին քարացնում են Սբ. Բարդուղիմեոսը, Սբ. Հովհան Օձնեցին և այլ սրբեր կամ սրբակենցաղ անձինք: Ընդ որում, քարացումը ծառայում է որպես կարևոր հիշատակ՝ տեղի ունեցած հրաշալի իրադարձության: Վիշապ քարացնողների՝ սրբավայր դարձած գերեզմանները կամ կից մատուռները հրաշքներ են գործում մինչ օրս[9]:

Հարկ է նշել, որ Խարբերդի մուսուլմանների մեջ կենցաղավարող ավանդազրույցներում ոչ թե բովանդակային, այլ մասնակի դրվագային տարբերություններ կան հայկական նյութի համեմատ: Այսպես, եթե հայկական ավանդազրույցներում հարսն է քարանում՝ փրկվելով վիշապից[10], ապա այստեղ հարսը միջնորդում է, որ քարանա վիշապը: Ինչ վերաբերում է սրբի կերպարին, ապա Խարբերդի տարբերակում քրիստոնեական սուրբը փոխակերպվում է սուֆիական սրբի: Տարբեր ժողովրդական պատումներում հանդիպող Ֆեթհի Ահմեթ Բաբան պատմականորեն փաստված անձ է, որը ծնվել է աֆղանական Բալխ քաղաքում XIII դ. կեսերին և եղել է սուֆիական մտածող Ալի Ռամիթանիի

իրար հետ կապ չունեն. վիշապաքարերը ոչ թե բնական ժայռաբեկորներ են, այլ մարդու կողմից կերտված կլոր քանդակներ (ուշագրավ է, որ Վարդան Արևելցին Սբ. Հովհաննես Օձնեցու՝ վիշապներին քարացնելու պատմության մեջ «քարացնել» բառի փոխարեն օգտագործում է «արձանացուցանել» բառը, որը գրաբարում նշանակել է հենց «քարացնել». Ա ր ե ւ ե լ ց ի. 2000, 360–361): Այսուհանդերձ, ժողովրդական ստուգաբանությունը երկու տարբեր հուշարձանները կարող էր միացնել իրար՝ տալով դրանց ձկնաձևային հատկանիշներ և առնչելով հսկայի, տարերային վիշապի կամ ջրի հետ: Սույն հոդվածում Խարբերդի բնական հուշարձանն անվանում ենք «վիշապային քար»՝ թարգմանելով այն թուրքերենից: Նշենք, որ Արդվիի քարը հայտնի է «օձի պորտ» անվամբ (Լ ա լ ա յ ա ն. 2004, 203), սակայն հնագույն հիշատակումը «վիշապի պորտ» ձևով է (Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի. 1982, 61):

[7] *Լ ա լ ա յ ա ն. 2004, 203:*

[8] *Ե գ ա ն յ ա ն. 2011:*

[9] С и м о н я н. 2015, 362–372; *Սիմոնյան. 2019, 412–425: Ներկայիս Թուրքիայի տարածքում տարածված քարացման առասպելների մասին հմմտ.* O ğ u z, E r s o y. 2007*: Արևմտյան Հայաստանի շրջանների վերաբերյալ տե՛ս էջ 130–135:*

[10] *Հմմտ. Բ ո բ ո խ յ ա ն. 2021, 20–35:*

գաղափարների հետևորդ: 1335 թ. իլխանական բանակի հետ հասել է Խարբերդ և քաղաքը գրավելու ընթացքում զոհվել: Նրա գերեզման-սրբավայրը գտնվում է Խարբերդից 1,5 կմ հեռավորության վրա[11]*:*

«Վիշապային քարի» առասպելաբանական համատեքստը

Տարբեր ժողովուրդների դիցաբանություններում վիշապը, թերևս, «ստորին առասպելաբանությունը» ներկայացնող էակներից ամենատարածված կերպարն է: Սյուժեների բազմազանությամբ և տարաբնույթ նկարագրություններով հանդերձ՝ վիշապային կերպարներն ամբողջ աշխարհում բնութագրվում են մեծաթիվ միանման հատկանիշներով: Նրանք ամենուր հանդես են գալիս որպես օդերևութաբանական (պտտահողմ, հրացոլք, ամպրոպ, փոթորիկ և այլն) ու բնական այլ գործընթացների (հրաբուխ, երկրաշարժ, լուսատուների խավարում և այլն) մարմնավորումներ, ուստի և ի սկզբանե պատկերանում են որպես որոշակի կայուն ձև չունեցող, բազմաձև ու բազմակերպարանք արարածներ, որոնց հիմնական գործառույթն ավերիչ տարերքն է, ինչն էլ, ամենայն հավանականությամբ, արտացոլված է վիշապ բառի ստուգաբանության մեջ[12]*:*

Զոսմորֆ պատկերագրության դարաշրջանում վիշապները սկսում են ներկայացվել իբրև սողունի կամ երկկենցաղի և այլ կենդանիների մարմնի մասերի համադրություններ: Հենց սողունն ու երկկենցաղը տրամաբանորեն պայմանավորում են վիշապների առնչությունը ստորերկրյաքին, և, հետևաբար, տարբեր ժողովուրդների պատկերացումներում վիշապներն անմիջականորեն առնչվում են պտղաբերության ու ջրի պաշտամունքին՝ խորհրդանշելով իգականություն: Նախնական բոլոր պատկերացումներում, ըստ երևույթին, վիշապների բնակատեղին ջուրն է՝ ծովը կամ լիճը, որտեղից նրանք կարող են տեղափոխվել այլ վայրեր, աստիճանաբար բարձրանալ երկինք: Սակայն այստեղից էլ նրանք սպառնում են մարդկանց, ինչպես երևում է, օրինակ, մի ավանդազրույցում, որը 1965 թ. Գառնի գյուղից ծագումով մակվեցի բանասացը պատմել է հնագետ Գրիգոր Կարախանյանին. «Էստեղ չորսը խատ վիշապի քար կա՝ գնջներ վրեն քցուվ: Ինց որ օձը գա պառկի: Մեծերն ասում ին՝ վիշապ էրկնքից իչե, որ ժողովրթը վերչացնե, ըդրա համար աստվածությունը ըդրանց դարցրեր ա քար»[13]*: Հետաքրքրական է՝ զրույցում խոսքը չորս վիշապաքար կոթողների մասին է, որոնք հայտնաբերվել են Գեղամա լեռների ստորոտում՝ Աժդահա-յուրտ կոչվող արոտավայրում: Նշված ավանդազրույցը, կարծես, Խարբերդում գրանցված առաջին զրույցի համառոտված տարբերակը լինի:*

Նման մեկ այլ ավանդազրույց էլ գրանցվել է Սյունիքում՝ Սև լճի առնչությամբ. այստեղ երկնքից իջած վիշապը խմել է լճի կեսը, սակայն Աստծո հրամանով սարերը խոյացել են վեր՝ լճի մնացած կեսը հասցնելով մինչև երկինք, իսկ վիշապը, մնալով ներքևում, ցամաքել, ճաքճքել և ցրիվ է եկել[14]*: 1956 թ. Արենի գյուղում բանագետ Սարգիս Հարությունյանի գրանցած ավանդազրույցում Աստծուն փոխարինում է քահանան, որը սարի գագաթին կանգնած՝*

---

[11] Özbolat. 2013, 78.

[12] *Տե՛ս Դալալյան. 2019:*

[13] *Ղանալանյան. 1969, 60, № 161:*

[14] *Ղանալանյան. 1969, 79, № 214ա:*

աղոթքով քարացնում է վիշապին. վերջինս պատրաստվում էր կուլ տալ տեր-հոր աղջկան[15]: Խարբերդից հյուսիս-արևելք՝ Արածանիի աջ վտակ Քղիի արևելյան կողմում է գտնվել Աժդահա քարաժայռը, որի անունը, ըստ ավանդաղրույցի, առաջացել է քարացած վիշապի մասին պատկերացումից. վերջինս ցանկանում էր խժռել ոչխարների հոտը, սակայն հովվի աղերսագին խնդրանքը լսելով՝ հոտի պահապան փիրը (սուրը) քարացնում է վիշապին[16]:

Ըստ Արցախում պահպանված մի ավանդաղրույցի՝ ժամանակին մի վիշապ, Քափաս լեռան վրայից վերցնելով հսկայական մի քարաժայռ, ցանկանում էր կործանել Գետաշեն գյուղը, սակայն Աստված բարկանալով՝ տեղնուտեղը ապառաժը շալակին քար է դարձնում վիշապին[17]: Նույն ավանդաղրույցի մեկ այլ տարբերակում՝ վիշապը ցանկանում էր կնության առնել գետաշենցի մի աղջկա, սակայն ամպրոպային հերոս Պանտը նիզակահարում է վիշապին՝ նրան բևեռելով այն ժայռին, որը նա շալակած տանում էր[18]: Արդվիի ավանդաղրույցում էլ Հովհան Օձնեցին է քարացնում երկու վիշապօձերին, ընդ որում նրանց պորտից աղբյուր է բխում[19]:

Խարբերդի հովտի պատմամշակութային նշանակությունը

Վերջին ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ աշխարհագրական և կլիմայական նույնական պայմաններով բնորոշվող Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջանները, առնվազն նոր քարի դարից սկսած, սերտ առնչություններ մեջ են գտնվել՝ ունենալով համանման արժեհամակարգ և լինելով համապարփակ հաղորդակցական համակարգի մասնիկ: Այդ տարածքներում գոյություն ունեցած տարբեր տեղային մշակութային խմբերն իրենց բնորոշ հատկանիշներով (խեցեղեն, կացարանների ձևեր, կենսակերպ, աշխարհայացքի տարրեր և այլն) այդ արժեհամակարգի արտահայտության ձևերն են:

Լեռնաշխարհի ներսում, սակայն, կարելի է առանձնացնել երեք հիմնական պատմամշակութային ենթագոտի. 1. արևմտյան, որ ներառել է Վերին Եփրատի ավազանը (պատմական Ծոփք և Փոքր Հայք նահանգները), որին բնորոշ են եղել աշխույժ առնչություններ դեպի կենտրոնական Փոքր Ասիա ու հյուսիսային Սիրիա, 2. հարավային, որ ներառել է Վանից հարավ ընկած շրջանները (Աղձնիք և Կորդուք նահանգները), որին բնորոշ են եղել կապեր հյուսիսային Սիրիայի ու Միջագետքի ուղղությամբ, և 3. կենտրոնական-հյուսիս-արևելյան (Այրարատ, Բարձր Հայք, Վասպուրական, Մոկք, Տուրուբերան, Տայք, Սյունիք, Ուտիք, Գուգարք, Արցախ, Փայտակարան, Պարսկահայք նահանգները), որին բնորոշ են եղել կապեր կովկասյան ուղղությամբ: Խարբերդի «ոսկեղենիկ» հովիտն եղել է առաջին գոտու առանցքային շրջանը[20]:

Ազգագրական և բանահյուսական տվյալները նույնպես խոսում են այս երեք ենթագոտիների արժեհամակարգի ընդհանրության և փոխկապակցվածության մասին: Դա արտահայտվում է, առաջին հերթին, աշխարհայացքային

---

[15] Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. 1969, 52–53, № 136:
[16] Հ ա լ ա ջ յ ա ն. 1960, 1249:
[17] Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. 1969, 59, № 158:
[18] Լ ա լ ա յ ա ն. 1988, 434–435:
[19] Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. 1969, 62–63, № 168ա–բ:
[20] Տե՛ս B o b o k h y a n. 2008.

իմաստաբանական բույլերի և կայուն բանաձևերի ընդհանրությամբ[21]: Հիշյալ ընդհանրության արտահայտչաձևերից մեկն է՝ վիշապի կերպարը, որն առկա է բոլոր երեք ենթագոտիներում՝ ավանդազրույցների, պատկերագրության ու զարդաձևերի, բնական կամ մարդաստեղծ հուշարձանների ձևով:

Եզրակացություն

Խարբերդի հովտի «վիշապային քարը» բնական հուշարձան է, որն իր արտաքին տեսքի պատճառով տեղադրվել է հնագույն մի առասպելույթի կազապարում և նույնականացվել որոշակի բանավոր հիշողության հետ: Նման հուշարձանի ուղղակի զուգահեռներից են ներկայիս Հայաստանում գտնվող Արդվիի և Մեծ Սեպասարի համանման քարերը:

Վերլուծելով Խարբերդի «վիշապային քարի» ավանդազրույցներում արտահայտված «քար – վիշապ – խժռում / գոհաբերում – միջնորդող սուրբ – քարացում – աղբյուր / ջուր – աղջիկ / հարս / հղի կին – սրբի հրաշք պարգևող գերեզման / քարանձավ» իմաստաբանական բույլը՝ ակնհայտ է դառնում, որ գործ ունենք հայոց բանահյուսության մեջ քաջ հայտնի վիշապի քարացման առասպելույթի հետ: Ընդ որում, վերոհիշյալ ավանդազրույցներում առկա կերպարները պահպանել են իրենց բնորոշ արխաիկ տարրերը, թեև ներկայումս Խարբերդում և շրջակայքում ապրող մուսուլման բնակչության կողմից ենթարկվել են ձևական (ոչ բովանդակային) տրանսֆորմացիայի: Այդ զրույցների և, ընդհանրապես, վիշապի կերպարի սկզբնաղբյուրը կարող էին լինել հայ-մուսուլմանական շփումները Խարբերդի շրջանում մինչ Հայոց ցեղասպանությունը կամ Խարբերդի ներկայիս (կրոնափոխ) բնակչության մեջ պահպանված հայկական ենթաշերտը[22]:

Եթե հաշվի չառնենք V դարում Մովսես Խորենացու հաղորդած ավանդազրույցը վիշապային Շամիրամի քարացման մասին (Ա. ԺԸ), ապա հայկական աղբյուրներում վիշապի քարացման դրվագն առաջին անգամ հիշատակվում է XIII դ. Սբ. Հովհան Օձնեցու համատեքստում (Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Արևելցի): Ուշագրավ է, որ Խարբերդի մուսուլմանների մեջ պահպանված ավանդազրույցում վիշապի քարացումը վերագրվում է նույն դարում ապրած սուֆի Ֆեթհի Ահմեթ Բաբային: Ի՞նչ է այստեղ կատարվել: Արդյո՞ք Օձնեցու կերպարն է փոխվել, թե՞ ուղղակի գործ ունենք արքետիպային համընկնության հետ:

Այս հարցի պատասխանը դժվար թե երբևէ իմանանք: Սակայն մի բան է ակնհայտ. վիշապի մասին պատկերացումների առկայությունը Խարբերդի

---

[21] *Խարբերդի շրջանի համար, որպես հայկական ստուգաբանական-բացատրական ավանդազրույցների տարածման մի մանրիկի, հատկապես՝ քարացման առասպելույթի համատեքստում, հմմտ. Խ ր ա յ ե ա ն. 1927, 34, 52, Պ ա ր ս ա մ ե ա ն. 1967, 23–26, Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. 1969, 29, 75, 79–80, Գ է ո ր գ ե ա ն. 1970, 456, 457–460, Մ ի ն ա ս ե ա ն. 1974, 595–596:*

[22] *Ներկայիս Թուրքիայի տարածքում վիշապային բնույթի ավանդազրույցները կենտրոնացած են գլխավորապես Արևմտյան Հայաստանում (Դիարբեքիր, Հարփութ, Էրզրում, Բայբուրթ, Սիվաս, Արդվին. տե՛ս* A s l a n. 2013, 35–39, 41, 43) *և իրենց բովանդակությամբ ակնհայտ առնչություններ են ցույց տալիս հայկական ավանդազրույցներին (վիշապամարտ, քարացում, կապ լեռների, ջրերի, սրբերի հետ և այլն):*

հովտում և դրանց արխաիկ ենթաշերտը խոսում են քննարկվող տարածաշրջանի բնակչության՝ Հայկական լեռնաշխարհի այլ ենթագոտիների պատմամշակութային զարգացումներում սերտաճած լինելու մասին: Բոլոր նշված ավանդազրույցներում սրբերը փոխարինում են հայոց հին հեթանոսական կրոնում հայտնի վիշապամարտիկ աստվածությանը, վիշապի պարտությունն էլ կապվում է արգասաբեր ջրերի ազատմանն ու աղբյուրի բխմանը: Մի սյուժե, որն իր արմատներով գնալով հնագույն Հայաստան և, մասնավորապես, հնագույն Իսուվա-Ծոփք[23], դարերի ընթացքում ձևափոխվելով ու վերիմաստավորվելով՝ հասել է մեր օրերը:

Արսեն Բոբոխյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Առաջավոր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի վաղ հասարակությունների նյութական ու հոգևոր մշակույթ: Հեղինակ է 1 մենագրության և ավելի քան 100 հոդվածի: arsen.bobokhyan@sci.am

Սասկ Տարոնցի – ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի ասպիրանտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ուրարտական քաղաքակրթություն, բրոնզե գոտիներ, առասպելաբանություն: Հեղինակ է 7 հոդվածի: saaktaro@gmail.com

Տորք Դալալյան – բ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի փոխտնօրեն: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ բանագիտության և լեզվաբանության խնդիրներ: Հեղինակ է ավելի քան 100 հոդվածի: torqdal@yahoo.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բոբոխյան Ա. 2021, Կաթքար-Վիշապաքար. Երվանդ Լալայանից հարյուր տարի անց. – Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, № 4, Երևան, ՀԱԻ հրատ., էջ 20–35:

Գէորգեան Գ. 1970, Շնգուշապատում, Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 625 էջ:

Դալալյան Տ. 2019, Վիշապ բառի ստուգաբանությունը. – Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին (խմբ. Ա. Բոբոխյան, Ա. Ձիլիբերտ, Պ. Հնիլա), Երևան, ՀԱԻ հրատ., էջ 242–246:

Եգանյան Լ. 2011, Մեծ Սեպասարի վիշապը. – Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտական աշխատություններ, № XIV, էջ 34–39:

Իսրայելյան Հ. Ռ. 1973, Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 171 էջ:

---

[23] *Խեթական շրջանի Ծոփքի՝ Իսուվայի ջրային, լեռնային, ամպրոպային աստվածությունների և սրբավայրերի մասին տե՛ս* Քոսյան. *2002: Հարակից Ազզիի ձկնակերպ և ցլակերպ, ամպրոպի ու ջրի Դատա աստվածության մասին տե՛ս* Իսրայելյան. *1973, 98: Քարի և քարացման վերաբերյալ պատկերացումների առանցքային շրջանը առաջավորասիական տարածաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի ու Կովկասի հրաբխային գոտին է, ինչի մասին գրավոր վկայությունները գնում են առնվազն խեթա-խուռիական մշակութային աշխարհ, այն է՝ Ք. ա. II հազ. սկիզբ (հմմտ.* Müller. 1966, 481–515; Haas. 1982, 146–148; Gadjimuradov. 2004, 340–357)*:*

Լալայան Ե. Ա. 1988, Երկեր, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 507 էջ:

Լալայան Ե. Ա. 2004, Երկեր, հ. 3, Երևան, «Գիտություն», 381 էջ:

Խրայեան Կ. 1927, Ծովք - Կէօլճիւկ, Մարսէյլ, «Արարա», 303 էջ:

Կիրակոս Գանձակեցի. 1982, Հայոց պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Առաքելյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 351 էջ:

Հալաջյան Գ. 1960, Դերսիմի ազգագրական նյութերը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, գործ, 12, 105 թերթ:

Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 530 էջ:

Մինասեան Պ. 1974, Պատմագիրք Կիւրինի, Պէյրութ, «Սևան», 823 էջ:

Պարսամեան Ս. 1967, Յուշարձան Զերմուկի, Պոսթըն, տպ. Հայրենիք, 143 էջ:

Սիմոնյան Լ. 2019, Քարացած վիշապները և վիշապասպան սրբերը հայոց մեջ. առասպել և հիշողություն.– Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին (խմբ.՝ Ա. Բոբոխյան, Ա. Ձիլիբերտ, Պ. Հնիլա), Երևան, ՀԱԻ հրատ., էջ 412–425:

Վարդան Արեւելցի. 2000, Ճառք, ներբողեանք, աշխատասիրութեամբ Յ. Քեոսէեանի, Երեւան, «Ոսկան Երևանցի», 387 էջ:

Քոսյան Ա. Վ. 2002, Իսուվայի կրոնական կենտրոնները խեթական դարաշրջանում. – «Արևելագիտական ժողովածու», № XXI, Երևան, էջ 315–331:

Симонян Л. 2015, Народный культ Ованнеса Одзунского. – Страны и народы Востока, т. XXXVI. М., «Наука», с. 362–372.

Bobokhyan A. 2008, Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus, ca. 2500-1500 v. Chr., British Archaeological Reports 1853, Oxford, Hedges, 674 S.

Aslan F. 2013, The Dragon Motif in Anatolian Legends. – “The Journal of International Social Research”, vol. 7, issue 29, pp. 30–46.

Gadjimuradov I. 2004, Die vulkanische Urheimat der altanatolischen Sukzessions - und Steingeburtsmythen. – “Altorientalische Forschungen” (Berlin), № 31/2, S. 340–357.

Haas V. 1982, Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 258 S.

Kabaklı A. 2022, Ejderha Taşı, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, Istanbul, 80 s.

Kardaş C. 2019, Dragon Patterned Legend Samples in Two Cultures: Dragon Stone and Dragon of Krakow. – “Acta Turcica” (Special Issue), pp. 201–208.

Müller K. E. 1966, Zur Problematik der kaukasischen Steingeburt-Mythen. – “Anthropos”, № 61, S. 481–515.

Oğuz M. Ö., Ersoy P. 2007, Yaşayan Taş Kesilme Efsaneleri: Mekânlar ve Anlatılar, Ankara, Gazi Üniversitesi THBMER Yayını, 207 s.

Özbolat A. 2013, Ziyaret Fenomeninden İsim Kültürüne: Fatih Ahmet Baba Türbesi Örneği. – “Türk Kültülrü ve Haci Bektaş Velî Araştırma Dergisi” (Ankara), № 67, s. 71–88.

Համացանցային աղբյուր 1 – https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/efsanevi-ejderha-tasi-gun-yuzune-cikarildi/1309783 (ներբեռնված՝ 07. 06. 2023):

Համացանցային աղբյուր 2 – https://www.birgun.net/haber/ejderha-tasi-nda-kazi-yapan-3-kisi-gozaltina-alindi-253327 (ներբեռնված՝ 07. 06. 2023):

Համացանցային աղբյուր 3 – https://www.cnnturk.com/turkiye/elazigda-ejderha-tasi-operasyonu (ներբեռնված՝ 07. 06. 2023):

Համացանցային աղբյուր 4 – https://www.haberelazig.com/haber-efsanelere-konu-olan-ejderha-tasi-ortaya-cikarildi-19142.html (ներբեռնված՝ 07. 06. 2023):

Համացանցային աղբյուր 5 – https://www.haberturk.com/elazig-haberleri/64665205-efsanelere-konu-olan-ejderha-tasi-ortaya-cikarildi (ներբեռնված՝ 07. 06. 2023):

Համացանցային աղբյուր 6 – https://www.hurriyet.com.tr/gundem/elazigda-ejderha-tasina-operasyon-sucustu-yakalandilar-41186451 (ներբեռնված՝ 07. 06. 2023):

Համացանցային աղբյուր 7 – https://www.kulturportali. gov.tr/turkiye /elazig/ kultu ratlasi/ejderha-tasi-efsanesi (ներբեռնված՝ 07. 06. 2023):

Համացանցային աղբյուր 8 – https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/elazig/ efsane lere-konu-olan-ejderha-tasi-ortaya-cikarildi-13151943 (ներբեռնված՝ 07. 06. 2023):

Համացանցային աղբյուր 9 – https://www.mynet.com/efsanelere-konu-olan-ejderha-tasi-elazig-da-bulundu-110104532902 (ներբեռնված՝ 07. 06. 2023):

Համացանցային աղբյուր 10 – https://www.yeniasya.com.tr/yurt-haber/ejderha-tasi-nda-da-define-aramislar_491304 (ներբեռնված՝ 07. 06. 2023):

Համացանցային աղբյուր 11 – https://harput.web.tr/harputun-tarihi-eserleri/harputtaki-diger-tarihi-eserler/ejderha-tasi/ (ներբեռնված՝ 07. 06. 2023):

«ДРАКОНИЙ КАМЕНЬ» ХАРБЕРДА И ЕГО КУЛЬТУРНО-МИФОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

АРСЕН БОБОХЯН, СААК ТАРОНЦИ, ТОРК ДАЛАЛЯН

Резюме

Ключевые слова: Армянское нагорье, Софене, Харберд, дракон, миф об окаменении.

На дороге из Харпута в Элязыг современной Турции, в 2 км к востоку от исторического района Харберд Западной Армении, на краю дороги, ведущей к винограднику Гёлу, в местности, богатой родниками, находится гигантский природный валун. Эта раскидистая скала, наполовину погруженная в землю, напоминает змеевидную скульптуру мифического колоссального животного с двумя идентичными выступами меньшего размера по обе стороны. Местные пожилые жители называют это скальное образование по-турецки “ejderha taşı”, что означает «драконий камень».

Анализируя семантический кластер «камень – дракон – пожирание / жертвоприношение – святой посредник – окаменение – источник – вода – девочка / невеста / беременная женщина – чудотворная могила святого / пещера», выраженный в легендах о «драконьем камне» Харберда, становится очевидным, что имеем дело с хорошо известным в армянском фольклоре мифом об окаменении дракона. В то же время, персонажи, присутствующие в упомянутых традициях, сохранили свои типичные архаичные элементы, хотя и претерпели формальную (но не содержательную) трансформацию со стороны мусульманского населения, проживающего в Харберде и его окрестностях. Источником этих мифов и вообще образа дракона могли быть армяно-мусульманские контакты в Харбердской области до Гено-

цида армян или субстрат армянской памяти, сохранившийся в нынешнем (обращенном в мусульманство) населении Харберда.

Наличие образа дракона в Харбердской долине и его архаичный субстрат свидетельствует о том, что население этого региона было существенно интегрировано в общих историко-культурных процессах Армянского нагорья.

Арсен Бобохян – к. и. н., директор Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: материальная и духовная культура ранних обществ Передней Азии и Армянского нагорья. Автор 1 монографии и более 100 статей. arsen.bobokhyan@sci.am

Саак Таронци – аспирант кафедры археологии и этнографии исторического факультета ЕГУ. Научные интересы: урартская цивилизация, бронзовые пояса, мифология. Автор 7 статей. saaktaro@gmail.com

Торк Далалян – к. филол. н., заместитель директора Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: вопросы армянской фольклористики и языкознания. Автор более чем 100 статей. torqdal@yahoo.com

"DRAGON STONE" OF KHARBERD AND ITS CULTURAL AND MYTHOLOGICAL CONTEXT

ARSEN BOBOKHYAN, SAHAK TARONTSI, TORK DALALYAN

S u m m a r y

Keywords: Armenian Highland, Sophene, Kharberd, dragon, myth of petrification.

On the way from Harputa to Eliazig, two km east to the historical district of Kharberd in Western Armenia, a giant natural boulder is located on the edge of the road leading to the vineyard Gyolu, in the area rich in springs. This sprawling rock, half buried in the ground, resembles a serpentine sculpture of a mythical colossal animal with two identical smaller protrusions on both sides. Elderly locals call this rock formation in Turkish "'ejderha taşı" which means "dragon stone".

Analyzing the semantic cluster "stone - dragon – devouring / sacrifice – holy - petrification - source - water – girl / bride / pregnant woman – saint's miraculous grave/cave" expressed in the legends of the "dragon stone" of Kharberd, it becomes obvious that we are dealing with the myth of dragon petrification, which is well known in Armenian folklore. At the same time, the characters present in those traditions preserved their typical archaic elements, although they underwent a formal (however not substantive) transformation by the Muslim population living in Kharberd and its environs. The source of these

myths and the image of the dragon in general could be the Armenian-Muslim contacts in the Kharberd region before the Armenian Genocide, or the substratum of Armenian memory preserved in the current (converted) population of Kharberd.

The presence of the dragon image in the Kharberd Valley and its archaic substrate indicates that the population of this region was essentially integrated into the general historical and cultural developments of the Armenian Highlands.

Arsen Bobokhyan – Candidate of Historical Sciences, Director at the Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA. Scientific interests: material and spiritual culture of the early societies of Western Asia and the Armenian Highlands. Author of 1 monograph and more than 100 articles.
arsen.bobokhyan@sci.am

Sahak Tarontsi – Postgraduate student at the Department of Archaeology and Ethnography, Faculty of History, Yerevan State University. Scientific interests: Urartian civilization, bronze belts, mythology. Author of 7 articles.
saaktaro@gmail.com

Tork Dalalyan – Candidate of Philological Sciences, Deputy director at the Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA. Scientific interests: issues of Armenian folklore and linguistics. Author of more than 100 articles.
torqdal@yahoo.com

Պատմաբանասիրական հանդես • Историко-филологический журнал • Historical and Philological Journal • 2023 № 3